

HANS BURGER

Hermeneutisch relevante triniteitsleer: De bijdrage van Ingolf U. Dalferth aan de trinitarische renaissance

A DOCTRINE OF THE TRINITY WITH HERMENEUTICAL RELEVANCE: THE CONTRIBUTION OF INGOLF U. DALFERTH TO THE TRINITARIAN RENAISSANCE
Discussions concerning the trinitarian renaissance often focus on the social doctrine of the trinity. However, this renaissance was originally also of hermeneutical significance, as demonstrated in the work of Ingolf U. Dalferth. In the cross and resurrection of Jesus Christ, God's Spirit discloses God's presence to us and affords us new orientation in this light. The main problem of Dalferth's contribution is the lack of hypostatical weight of the Son. As a result, the renewal of human subjectivity in Christ is neglected.

Werkelijk *theologische* bezinning op hermeneutiek kan niet om de trinitarische renaissance heen: de brede herwaardering van de triniteitsleer in de 20^e eeuwse systematische theologie.¹ Dit lijkt misschien een vreemde stelling, omdat het hermeneutische aspect van de triniteitsleer in de recentere discussies op de achtergrond geraakt is. Een oorzaak hiervan is dat vooral in de Engelstalige theologie een sterke verbinding is ontstaan met vormen van sociaal trinitarische denken. Hierin wordt de triniteit benaderd als een sociale werkelijkheid van met elkaar verbonden goddelijke personen. Toch heeft de triniteitsleer van Karl Barth, die in het kader staat van zijn openbaringsleer en die in alle overzichten van de trinitarische renaissance genoemd wordt als eerste inspiratiebron, een hermeneutische betekenis. In dit artikel wil ik opnieuw aantonen dat de triniteitsleer hermeneutische betekenis heeft en nagaan in hoeverre de triniteitsleer van Ingolf U. Dalferth die hermeneutische betekenis

---

1 Voor een introductie in de trinitarische renaissance: G. van den Brink, 'De hedendaagse renaissance van de triniteitsleer: Een oriënterend overzicht', *Theologia Reformata* 46 (2003) 210-240; G. O'Collins, 'The Holy Trinity: The State of the Question', in S. David, D. Kendall, G. O'Collins (red.), *The Trinity*, Oxford 1999, 1-25; I.U. Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte: Zur Grammatik der Christologie*, Tübingen 1994, 187-197; V.-M. Kärkkäinen, 'The Trajectories of the Contemporary "Trinitarian Renaissance" in Different Contexts', *Journal of Reformed Theology* 3 (2009) 7-21; C. Schwöbel, 'The Renaissance of Trinitarian Theology: Reasons, Problems and Tasks', in C. Schwöbel (red.), *Trinitarian Theology Today*, Edinburgh 1995, 1-30.

in beeld brengt. Tegen die achtergrond kom ik ook tot een evaluatie van Dalferths triniteitsleer.

Hermeneutische relevantie van de triniteitsleer

Een van de aspecten van de trinitarische renaissance is de herontdekking van de praktische relevantie van de triniteitsleer. De hermeneutische relevantie is een aspect daarvan. Bij hermeneutische relevantie kan gedacht worden aan de relevantie van de triniteitsleer voor ons verstaan van God, van het evangelie en de Bijbel, van onszelf en het christelijke leven, en van de wereld.

Eberhard Jüngel heeft aandacht gevraagd voor deze hermeneutische relevantie, opmerkelijk genoeg juist aan de hand van de positie van Karl Barth. Zijn drijfveer was het verlangen om een synthese tussen de scholen van Bultmann en Barth tot stand te brengen.² Jüngel stelt allereerst dat de beslissing van Barth om de triniteitsleer meteen aan het begin van zijn behandeling van de geloofsleer te plaatsen, in zijn openbaringsleer, ‘eine *hermeneutische Entscheidung von äußerster Relevanz*’ is.³ Daarin blijkt de structurerende functie van de triniteitsleer voor de behandeling van de hele theologie. Maar de trinitarische verwoording die Barth geeft van God in zijn openbaring laat zien dat de hermeneutische relevantie verder gaat, en ook ons verstaan van God betreft. Barth stelt dat God zelf ‘in unzerstörter Einheit, aber auch in unzerstörter Verschiedenheit der Offenbarer, die Offenbarung und das Offenbarsein ist’.⁴ De wortels van de triniteitsleer liggen in Gods openbaring, waar Gods woord identiek is met God zelf, waar God zelf er voor zorgt dat zijn openbaring verstaan wordt en Hijzelf gekend wordt als de Drie-enige. Eberhard Jüngel typeert Barths triniteitsleer als ‘die durch die Offenbarung als Selbstinterpretation Gottes ermöglichte Interpretation der Offenbarung und damit des Seins Gottes’.⁵ Het gaat er in de triniteitsleer om dat God Heer is over zijn eigen openbaring en in zijn openbaring zelf subject blijft. Deze functie van de triniteitsleer om in het spreken over God elke objectivering van God tegen te gaan, komt overeen met de functie van Bultmanns programma van ontmythologisering.⁶

² Voor Jüngels ontwikkeling zie R. Dvorak, *Gott ist Liebe: Eine Studie zur Grundlegung der Trinitätslehre bei Eberhard Jüngel*, Würzburg 1999, 198-274.

³ E. Jüngel, *Gottes Sein ist im Werden: Verantwortliche Rede vom Gottes Sein bei Karl Barth. Eine Paraphrase*, Tübingen 1967², 15

⁴ K. Barth, *Die Lehre vom Wort Gottes: Prologomena zur Kirchlichen Dogmatik* (KD I,1), Zürich 1975⁹, 311.

⁵ Jüngel, *Gottes Sein*, 27.

⁶ Jüngel, *Gottes Sein*, 33-34.

Het gaat hier echter niet alleen om ons verstaan van God. Jüngel stelt dat Barth bij zijn theologische uitspraken niet abstraheert van de met de openbaring gegeven antropologische relatie.⁷ Omdat God zich openbaart in Jezus Christus worden we volgens Jüngel op een dubbele manier met het hermeneutisch probleem geconfronteerd. We hebben immers in Jezus Christus te doen met de ontmoeting van de verkiezende God en de verkoren mens. Daarom staan we in Gods openbaring niet alleen voor de vraag naar ons verstaan van God, maar ook naar ons verstaan van onszelf en van onze wereld.⁸ In Gods openbaar zijn wordt onze existentie in relatie gebracht tot Gods existentie. Gods ‘Gegenständlichkeit’ zorgt voor onze liefde en vrees voor God, al kunnen we ook in zonde die liefde en vrees voor God ontkennen. Daarom kan Jüngel spreken over ‘Gottes Gegenständig-Sein als anthropologisches Existential’.⁹ Gods openbaring in Jezus Christus en door de Heilige Geest heeft dus ook betekenis voor ons verstaan van onszelf en onze wereld.

Overigens zijn deze gedachten over de hermeneutische relevantie van de triniteitsleer niet geheel vreemd aan delen van de theologische traditie. Al volgens Calvijn gebruikt de kerk woorden als ‘Drie-eenheid’ en ‘Personen’ omdat ze de waarheid van de Schrift dienen en ‘uitleggen wat in de Schriften betuigd en verzegeld is’.¹⁰ Ook is de leer van de Drie-eenheid als verwoording van ‘de naakte en eenvoudige waarheid’ een wapen tegen dwalingen.¹¹ In het verstaan van de Bijbel heeft de triniteitsleer dus een hermeneutische functie.¹² Calvijns gerichtheid op de God van de Bijbel en zijn praktische, soteriologische interesse, maken dat de triniteitsleer bij hem een belangrijke plaats heeft.

Hoewel in de scholastieke theologie na Calvijn de triniteitsleer volgens Van den Brink vaak een ‘a relatively unimportant appendix’ is, volgend op de behandeling van het bestaan, het wezen en de eigenschappen van God, werkt zijn invloed toch door in de gereformeerde traditie.¹³ Dirkie Smit stelt dat binnen de Gereformeerde traditie de triniteitsleer vaak een sleutelrol gekregen

---

7 Jüngel, *Gottes Sein*, 72.

8 Jüngel, *Gottes Sein*, 10-11.

9 Jüngel, *Gottes Sein*, 69 en verder 70-71.

10 J. Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, vertaald door C.A. de Niet, Houten 2009, 132 (I,13.3).

11 Calvijn, *Institutie*, 133-134 (I.13.4)

12 Van den Brink stelt dat Calvijns triniteitsleer een ‘regulatieve functie’ heeft. G. van den Brink, ‘Geslaagde tucht: Calvijn en de drie-eenheid’, in W. de Greef, M. van Campen (red.), *Calvijn na 500 jaar. Een lees- en gespreksboek*, Zoetermeer 2009, 42-59, zie 55.

13 Van den Brink, ‘Geslaagde tucht’, 56-58. Uitgebreid over Calvijns triniteitsleer A. Baars, *Om Gods verhevenheid en Zijn nabijheid: De Drie-eenheid bij Calvijn*, Kampen 2005.

heeft.¹⁴ De kenmerken van de Gereformeerde triniteitsleer die Smit noemt zijn hermeneutisch relevant: het gebruik van de triniteitsleer als bijbelse *grammatica* (verstaan van de Bijbel), de nadruk op God als levende God (Godsverstaan), de trinitarische spreiding binnen de dogmatiek (verstaan van de geloofsinhoud), de pastorale toepassing en het praktische patroon (verstaan van het christelijk leven met God).¹⁵ Twee voorbeelden uit die traditie laten de betekenis van de triniteitsleer voor ons verstaan van God zien. Zo wijst Guido de Brès in zijn Nederlandse geloofsbelijdenis als bron voor onze kennis van de triniteit naast de Schrift op ‘de werkingen van deze Personen, voornamelijk uit die welke wij in ons ervaren’.¹⁶ Op vergelijkbare manier spreekt de puritein John Owen over de gemeenschap met God, die hij in zijn boek *Of Communion with God the Father, Son and Holy Ghost* tekent als trinitarisch gestructureerd.¹⁷ De functie van de triniteitsleer voor het verstaan van de geloofsinhoud blijkt uit het pleidooi van Oepke Noordmans en Arnold A. van Ruler voor trinitarische spreiding in de dogmatiek. De overvloed van God in het evangelie vraagt om een trinitarisch spreken over Gods werken, waarin Vader, Zoon en Geest alle drie betrokken zijn.¹⁸

Ingolf U. Dalferth

Om de hermeneutische relevantie van de triniteitsleer nader te bekijken, is de triniteitsleer van Ingolf U. Dalferth een goede keuze.¹⁹ Dalferth komt uit de Duitse hermeneutische traditie, plaatst zijn eigen trinitarische reflecties binnen de trinitarische renaissance, en geeft tegelijk in zijn theologische reflecties op hermeneutiek aan de triniteitsleer een centrale rol.²⁰

14 G. van den Brink, ‘Reformed Scholasticism and the Trinitarian Renaissance’, in M. Wisse, M. Sarot, W. Otten (red.), *Scholasticism Reformed*, Leiden enz. 2010, 322-340, zie 332-333. Van den Brink baseert zich op William C. Placher, *The Domestication of Transcendence: How Modern Thinking about God Went Wrong*, Louisville 1996. Dolf te Velde spreekt dit verwijt tegen, zie R.T. te Velde, *Paths beyond tracing out: The Connection of Method and Content in the Doctrine of God, Examined in Reformed Orthodoxy, Karl Barth and the Utrecht School*, Delft 2010, 616-617.

15 D.J. Smit, ‘The Trinity in the Reformed Tradition’, *Journal of Reformed Theology* 3 (2009), 57-76.

16 Nederlandse Geloofsbelijdenis, Artikel 9.

17 J. Owen, *Of Communion with God the Father, Son and Holy Ghost*, in W.H. Goold (Ed.), *The Works of John Owen*, Edinburgh 1862, Vol. II, 2-274.

18 Van den Brink en Van Erp stellen dat Van Ruler niet echt in de triniteitsleer geïnteresseerd was, maar deze slechts gebruikte voor zijn eigen doel. Zij typeren dit als ‘instrumentalization’. Over Noordmans zijn zij juist erg positief. Zie G. van den Brink en S. van Erp, ‘Ignoring God Triune? The Doctrine of the Trinity in Dutch Theology’, *International Journal of Theology* 11 (2009) 1, 72-91.

19 In dit artikel baseer ik mij vooral op zijn triniteitsleer in *Der auferweckte Gekreuzigte*, en zal verder verwijzen naar trinitarische passages elders in zijn werk.

20 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 187-214; I.U. Dalferth, ‘Fremdauslegung Selbstaueslegung. Vorüberlegungen zu einer trinitarischen Hermeneutik der Abwesenheit Gottes’, in H.J. Adriaanse, R.

Theologisch is Dalferth allereerst gevormd in Tübingen bij Eberhard Jüngel. Daarnaast heeft hij gestudeerd in Cambridge in Engeland, waar hij zich de analytische taal- en godsdienstfilosofie eigen heeft gemaakt. Hoewel hij het analytisch instrumentarium kent en benut, blijft hij als hermeneutisch denker kritisch staan tegenover het filosofisch theïsme van veel analytische godsdienstfilosofen, dat abstraheert van praktische en existentiële betrokkenheid. Tot de hermeneutische theologie van Jüngel en anderen verhoudt hij zich overigens eveneens kritisch: deze gaat volgens hem uit van de problematische categorie van een ‘woordgebeuren’, verbonden met de intentie van een personalistisch gedachte God als oorspronkelijk spreker, maar te weinig verbonden met wereldervaring en wetenschappelijke kennis.²¹ Zijn alternatief is een trinitarische hermeneutiek, waarin God een nieuw perspectief opent dat Gods werkzame tegenwoordigheid ontsluit en nieuwe oriëntatie in ons leven mogelijk maakt.

De trinitarische renaissance kent Dalferth zowel uit de Duitse als uit de Engelse context. Met in zijn bagage het werk van Barth en Jüngel, representanten van deze renaissance, is het niet verwonderlijk dat Dalferth als christelijk theoloog trinitarisch wil denken.²² Daarnaast heeft Dalferth meegewerkt aan een bundel van het Research Institute in Systematic Theology van King’s College in Londen waarin onder meer bijdragen van de trinitarische theologen Colin Gunton en Robert Jenson zijn opgenomen.²³ Colin Gunton is binnen de trinitarische renaissance juist belangrijk vanwege zijn nadruk op het sociale aspect van de triniteitsleer.

Dalferth is dus een interessante gesprekspartner, omdat hij van dichtbij de hermeneutische (‘Duitse’) en de sociale (‘Engelse’) kanten van de trinitarische renaissance kent, en ook filosofisch goed thuis is in zowel de hermeneutische als de analytische traditie. Daarom zoom ik in dit artikel op zijn triniteitsleer in.

Enskat (Uitg.), *Fremdheit und Vertrautheit. Hermeneutik im europäischen Kontext*, Leuven 2000, 170-173; I.U. Dalferth, *Die Wirklichkeit des Möglichen: Hermeneutische Religionsphilosophie*, Tübingen 2003, 119-127; I.U. Dalferth, *Radikale Theologie* (Forum Theologische Literaturzeitung 23), Leipzig 2010, 254-274.

²¹ Dalferth’s kritiek op de hermeneutische theologie is te vinden in Dalferth, *Radikale Theologie*, vooral 99-155; en eerder I.U. Dalferth, ‘God and the Mystery of Words’, *Journal of the American Academy of Religion* 60 (1993) 79-104. Zie ook J. de Klerk, *Onderbrekingen: Het begrip ‘metaforische waarheid’ in de theologie van Eberhard Jüngel*, Zoetermeer 2010, 132-134.

²² Vgl. Dvorak, *Gott ist Liebe*, 11-14.

²³ I.U. Dalferth, ‘The Eschatological Roots of the Doctrine of the Trinity’, in Schwöbel, *Trinitarian Theology Today*, 147-170.

In de trinitarische renaissance gaat het om het eigene van het christelijke spreken over God. Dat ligt niet in het filosofisch theïsme, maar in Gods handelen in Jezus Christus dat aanleiding was voor de formulering van de triniteitsleer. Omdat het geheim van het heil het handelen van Vader, Zoon en Geest is, wordt in de trinitarische renaissance benadrukt dat werkelijk recht gedaan moet worden aan het trinitarisch karakter van Gods handelen. Concreet leidt dat tot een rehabilitatie van de Heilige Geest en tot een concept van het handelen van God als handelen van de drie personen tegelijk. Voor Dalferth betekent dit, dat christelijke theologie haar uitgangspunt vindt bij de opstanding van Jezus Christus. De triniteitsleer heeft eschatologische wortels. De eschatologische werkelijkheid van de opstanding van Jezus Christus heeft gevolgen voor ons verstaan van God. Daar identificeert God zich en daar bepaalt God in vrijheid zichzelf, zodat we God kunnen leren kennen en we hem kunnen denken. In de triniteitsleer wordt doordacht wat de opstanding betekent voor God.²⁴

De weg van de opstanding van Jezus Christus naar een triniteitsleer reconstrueert Dalferth als een ingewikkeld hermeneutisch proces.

a. De horizon waarbinnen zich dit afspeelt is het godsverstaan van Israël. Israël geloofde in de ene God die zijn verbondsgeschiedenis met Israël had.

b. Jezus leeft dit geloof en concretiseert het eschatologisch. Hij verkondigt de nabijheid van God als de nabijheid van een liefdevolle Vader. Zijn leven is een getuigenis van zijn verkondiging.

c. Het kruis van Jezus en de ervaring van zijn ‘wirksame Lebendigkeit’ daarna brengen een verder interpretatieproces op gang. Deze beide ervaringen worden verstaan in het licht van Jezus’ verkondiging van God als liefdevolle Vader.

c¹. Dat leidt ertoe dat de verkondiging van Jezus door kruis en opstanding geconcretiseerd wordt. Het aanbreekende rijk van de liefde van deze Vader is nabij doordat de ene God zelfs in de dood nabij is en daar uit redt. Gods Vader-zijn wordt verstaan in het licht van kruis en opstanding.

c². Vervolgens moet dit spreken over de opwekking van de gekruisigde uitgelegd worden in het licht van Jezus’ verkondiging en zo ook leiden tot een nieuw verstaan van God. God is de Vader die geen God wil zijn zonder het van hem gescheidene, zonder Jezus die zich van hem onderscheidt. God is de Vader van zijn geliefde Zoon. Daarmee legt God zichzelf vast op de liefde en

---

24 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 165-167, 199-201; I.U. Dalfert, *Existenz Gottes und christlicher Glaube: Skizzen zu einer eschatologischen Ontologie* (Beiträge zur evangelischen Theologie 93), München 1984, 188-192.

als liefde. Daarmee wordt iets fundamenteel en eschatologisch nieuws gezegd doordat God zichzelf identificeert als en zichzelf bepaald als onvoorwaardelijke, onuitputtelijke en onbeperkte liefde. Gods God-zijn wordt verstaan vanuit zijn Vader-zijn.²⁵ God is ‘who is one God precisely by relating to utter otherness in the very relating to himself’.²⁶

Voor dit verstaan van God als liefde is de relatie tot Jezus en de relatie tot de Geest epistemisch en zakelijk constitutief. In Jezus leren we God dankzij de Heilige Geest kennen als de Drie-enige God die liefde is. Maar God is ook degene die als Geest ons nabij is en zich voor ons wil ontsluiten als de Vader van Jezus en dus als onze Vader.²⁷ Dit doet hij niet los van onze werkelijkheid. Hij wordt daar gekend waar onze ervaring doorzichtig wordt tot op God omdat hij zich aan de hand van onze ervaring aan iemand als nabij openbaart.²⁸ Dalferth wil dit openbarende handelen niet beperken tot de tijd van de apostelen of tot de Bijbel, al kan God zichzelf wel openbaren aan de hand van de tekst van de Bijbel.²⁹

God is dus de Drie-enige: de Vader, door Jezus verkondigd als liefdevol nabij, die Jezus opwekte uit de dood als zijn geliefde Zoon en zo zichzelf als Vader bewees; de Zoon, die zich als mens van de Vader onderscheidde, eeuwig geliefd zoals blijkt in de opwekking van Jezus de Christus, in wie wij ook eeuwig geliefd worden; en de Geest in wie zich Gods levensproces van deze differentieverhouding voltrekt als liefde en in wie dit levensproces zich voor ons ontsluit.³⁰

Wezenlijk voor Dalferth is dat zich zo laat denken dat God in vrijheid zichzelf bepaalt, zichzelf laat kennen, en tegelijk zichzelf liefdevol bindt aan onze vrije erkenning van hem als God. De trinitarische godsgedachte laat

25 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 160-163, 206-207. Kort door Dalferth zelf samengevat, zie I.U. Dalferth, *Becoming present: An Inquiry into the Christian Sense of the Presence of God*, Leuven 2006, 154.

26 Dalferth, *Becoming present*, 148.

27 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 164-166

28 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 173-179. Elders schrijft Dalferth: Met God wordt bedoeld ‘das Ereignis, in dem Gott anhand bestimmter Phänomene unserer Welt- und Selbsterfahrung durch Gott (der diese Phänomene zum Ort seiner sich verständlich erschließenden Gegenwart macht) als Gott für jemanden verständlich wird’. Zie Dalferth, *Radikale Theologie*, 271.

29 Zie zijn bespreking van Farrers trinitarische reconstructie van het ontstaan van het Nieuwe Testament, Dalferth, *Jenseits von Mythos und Logos: Die christologische Transformation der Theologie* (Quaestiones Disputatae 142), Freiburg etc. 1993, 242-246; en breder I.U. Dalferth, ‘The Stuff of Revelation: Austin Farrer’s Doctrine of Inspired Images’, in A. Loades, M. McLain (red.), *Hermeneutics, the Bible and Literary Criticism*, Basingstoke 1992, 71-95.

30 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 165-167, 206; 279-281. Over de Geest en epistemologie zie breder I.U. Dalferth, *Kombinatorische Theologie: Probleme theologische Rationalität* (Quaestiones Disputatae 130), Freiburg 1991, 125-158.

ruimte voor echt God zijn: Gods vrijheid en initiatief tot zelfbepaling en openbaring (Vader), Gods zelfidentificatie als liefde die zijn leven bindt aan wat anders is dan hijzelf (Zoon), en God die zich zo voor ons ontsluit dat hij zijn God-zijn niet grondt in zelfhandhaving maar in de vrije erkenning door anderen (Geest). Het gedacht en gekend worden van God, de bepaaldheid van de godsgedachte door zijn identiteit, en de voorwaarden voor het gedacht en gekend worden zijn helemaal bepaald door God zelf. In Jezus Christus is Gods identiteit vastgelegd, terwijl God in Christus en in de Geest zichzelf aan iemand kenbaar maakt. De triniteitsleer is geen definitief godsbegrip, maar formuleert dat God zelf handelt om zich aan ons bekend te maken. Ze benadrukt de differentie tussen God en ons spreken over God. God valt dus niet samen met onze godsgedachte, maar is altijd groter dan wij kunnen denken. Tegelijk is onze godsgedachte wel helemaal door God bepaald. De trinitarische godsgedachte doet recht aan deze twee aspecten: God is enerzijds meer en groter dan wij kunnen verstaan en wij verstaan hem alleen als hij zich laat verstaan; anderzijds is dit altijd grotere wel christologisch bepaald, omdat God zich in Christus identificeert en bepaalt als ondoorgrondelijke liefde.³¹

Verder benadrukt Dalferth dat wij niet werkelijk over God kunnen denken en tegelijk zelf buiten schot te blijven. In de opstanding van Jezus Christus brengt God een nieuwe werkelijkheid tot stand, eschatologische standen van zaken, die voor hun bestaan en gekend worden helemaal afhankelijk zijn van God.³² De kennis van Gods nabijheid als een liefdevolle Vader, die ons ontsloten wordt in Jezus Christus en door de Heilige Geest heeft gevolgen voor onze oriëntatie en ons verstaan van onze wereld, maar ook voor de praktijk van ons leven. Aan het nieuwe perspectief op God, wereld, en zelf dat zich hier opent hebben we alleen deel door bekering en boete, door wedergeboorte en een nieuwe oriëntatie. Hier leren we onderscheid te maken tussen het oude leven, vervreemd van God en zijn schepping, van manieren van bestaan die beschadigen en beschadigd zijn, en het nieuwe leven, van een gemeenschap van wederkerige liefde en dienstbaarheid.³³ De triniteit is onlosmakelijk verbonden met de ervaring van heil: heil dat te danken is aan Gods initiatief, dat onlosmakelijk verbonden is met Jezus Christus, en dat doorbreekt als radicaal

31 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 167, 169, 179-187, 203, 210-211, 217.

32 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 201. Vandaar een eschatologische ontologie (*Der auferweckte Gekreuzigte*, 214), uitgewerkt in *Existenz Gottes*; en een eschatologische indicatief, zie Dalferth, *Die Wirklichkeit des Möglichen*, 122.

33 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 201-202; 208-209; 309-311; breder J.M. Burger, 'Hermeneutiek en bekering', in A. Baars, G.C. den Hertog, A. Huijgen, H.G.L. Peels (red.), *Charis: Theologische opstellen, aangeboden aan prof. dr. J.W. Maris*, Groen Heerenveen 2008, 57-66.

nieuwe werkelijkheid in de Geest.³⁴ De heilvolle werkelijkheid van Gods liefde ontsluit zich alleen in het binnenperspectief van een deelnemer *coram deo*. Daarom is de taalvorm van de triniteitsleer volgens Dalferth misleidend: het spreken over Vader, Zoon en Geest moet eraan herinneren dat God alleen gekend wordt als *mijn* God en *mijn* Heer.³⁵

Dalferth wil op deze manier nadrukkelijk twee dingen bij elkaar houden: God is alleen te kennen in een deelnemersperspectief, en tegelijk gaat het hier werkelijk om God. In Jezus Christus opent zich een particulier, christelijk perspectief. De triniteitsleer is onlosmakelijk verbonden met een concrete praxis van eredienst, doxologie en christelijk leven. Gods werkelijkheid ontsluit zich alleen binnen de concrete omgang met God en in het licht van zijn werkzame aanwezigheid. Daarom maakt Dalferth strikt onderscheid tussen de triniteitsleer en theïsme, dat meent over God te kunnen spreken zonder daar zelf existentieel in betrokken te kunnen zijn en abstraheert van een concrete praxis. Werkelijk christelijk spreken over God is trinitarisch (hij sluit zich aan bij Nicholas Lash dat een godsleer die niet trinitarisch is, niet christelijk meer is), en in dat spreken ben ik zelf betrokken met alle levenspraktische gevolgen van dien. Tegelijkertijd verzet Dalferth zich tegen christelijk tribalisme. Het gaat er in de triniteitsleer immers om dat wij werkelijk God denken en geen christelijke stammengod. God moet concreet gedacht worden, maar die concreetheid moet zich niet opsluiten in de willekeur van een traditie. In het proces van verantwoordend denken moet navolgbaar uiteengelegd worden dat het in dit concrete perspectief werkelijk om God gaat.³⁶

In de triniteitsleer staan we voor de complexiteit van Gods handelen, dat altijd trinitarisch handelen is: we hebben altijd met Vader, Zoon en Geest te maken. Het complexe handelen van God omvat altijd drie deelhandelingen, die geordend op elkaar betrokken zijn. Hoewel de drie typen handelingen fundamenteel en oorspronkelijk zijn, vormen ze samen de ene handeling van het ene goddelijk subject. Dalferth wil niet spreken van drie subjecten, maar van

---

34 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 203-210; 303. Dalferth waardeert in Bultmann dat hij bij de opstanding zowel spreekt van Gods handelen als over een verandering van existentieverstaan en over de waarneming van de heil scheppende nabijheid van God. Over Gods handelen kan niet zinvol gesproken worden zonder dat ik zelf eraan deelheb als degene aan wie God handelt. Zijn kritiek is echter, dat Bultmann dit eschatologische heilshandelen niet trinitarisch heeft uitgewerkt. Zie Dalferth, *Jenseits von Mythos und Logos*, 133-142, 154-157.

35 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 216, 218

36 Zie Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 167-173, 187, 196-197, 212, 220; en verder I.U. Dalferth, *Gedeutete Gegenwart: Zur Wahrnehmung Gottes in den Erfahrungen der Zeit*, Tübingen 1997, 10-35, 129-132, 274-285; Dalferth, *Die Wirklichkeit des Möglichen*, 262-266, 450-453.

een intern gedifferentieerd activiteitsveld met drie activiteitencentra: een centrum van creativiteit en werkelijkheid (Vader), van waarneembaarheid en waarheid (Zoon), en van nieuwheid en zekerheid (Geest).³⁷ Gods handelen kan aanknopen bij ander handelen: als eerste bij ander handelen van God (dan is er sprake van *opera ad intra*). Bij dit liefdeshandelen van God is de Geest niet de liefde, maar degene in wie en door wie zich deze liefde voltrekt. Dalferth spreekt niet alleen van een *filioque* (de Geest dankt zijn bestaan aan de Vader en de Zoon en hun wederkerige liefde voor elkaar), maar ook van een *spirituque* (door de Geest constitueert de Vader Jezus Christus als Zoon). De Geest is nadrukkelijk zelf een centrum van activiteit naast de Vader en de Zoon. De Geest is ook degene die de liefde van God uitbreidt naar anderen en deze betreft in de liefde van Vader en Zoon. Daarmee komen we bij handelen van God dat aanknoopt bij handelen van anderen dan God zelf (*opera ad extra*). Gods liefdeshandelen is erop gericht om anderen in deze liefde te betrekken. Het medium van Gods handelen is ook hier de Geest.³⁸

Omdat Gods handelen trinitarisch is, moet ook het spreken over God trinitarisch zijn. De triniteitsleer functioneert volgens Dalferth als ‘summary grammar’ of als regulatief grondkader voor het hele christelijke leven. In deze ‘kombinatorische Grammatik’ worden alle aspecten van het christelijk leven, ervaren, denken en handelen met elkaar in verband gezet. Het is de gecombineerde samenvatting van de structuren van christelijke perspectieven op God, wereld, mens en geschiedenis in het licht van de grondbeelden van het christelijk geloof. De triniteitsleer heeft daarom een praktische functie, regulatief en kritisch. Ze reguleert de uitwerking van de eschatologische heilservaring voor de godsgedachte en het hele zelf- en wereldverstaan.³⁹ Meer toegespitst op de hermeneutiek geformuleerd is de triniteitsleer ‘die ereignishermeneutische Summe der lebensverändernden Neuorientierung von Menschen, die durch das Wirken von Gottes Wort und Geist dazu kommen aus freien Stücken und eigener insicht vom Nichtglauben zum Glauben zu wechseln’.⁴⁰ De praktische

37 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 203-205; vgl. Dalferth, *Kombinatorische Theologie*, 133-134 (hier spreekt hij van ‘Konstitution, Bestimmtheit und Vollzug’); Dalferth, *Gedeutete Gegenwart*, 224 (God is principe van alle mogelijkheden, van de actualisering van deze mogelijkheden, en van de doelgerichte vormgeving van het werkelijke); Dalferth, *Becoming present*, 149-151, 155 (‘creative, salvific and perfecting divine action’).

38 In *Kombinatorische Theologie* sluit Dalferth aan bij Pannenberg’s spreken over de Geest als het veld van de voltrekking van Gods leven. Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 210, 228-235, 280; vgl. *Kombinatorische Theologie*, 131-133, 135-137. In *Radikale Theologie* noemt hij woord en geest, 273.

39 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 212-215. Breder over theologie als grammatica Dalferth, *Jenseits von Mythos und Logos*, 216-313.

40 Dalferth, *Radikale Theologie*, 271.

betekenis van de triniteitsleer wordt door Dalferth dus betrokken op het christelijk spreken, leven en denken, en niet zoals in de sociale triniteitsleer uitgewerkt in sociale of relationele analogieën.⁴¹

Dalferth benadrukt de praktische betekenis van de triniteitsleer en wil niet dat de triniteitsleer gezien wordt als een beschrijving van een geheime transcendente werkelijkheid of als een definitief godsbegrip. De triniteitsleer herinnert juist aan Gods altijd grotere en meer verrassende nabijheid, door het verschil tussen ons spreken over God en het handelen van de drie-enige te benadrukken.⁴² Dit sluit aan bij zijn visie op heel ons spreken over God. Met uitspraken over God lokaliseren we onszelf in Gods werkzame tegenwoordigheid en oriënteren we onszelf in onze wereld vanuit die relatie met God. Uitspraken over God moeten daarom niet op zichzelf genomen worden, maar verstaan worden als uitspraken die oriëntatie en ordening bieden om *coram deo* te kunnen leven.⁴³ Volgens Dalferth geldt al voor elke existentie-uitspraak van spreker s met de vorm ‘a bestaat’ dat deze niet zozeer iets zegt over entiteit a, maar over s: s lokaliseert zichzelf ten opzichte van a in een reële ontologische relatie en is daar zelf dus in betrokken. Ontologische reflectie dient ons steeds weer te herinneren aan de differentie tussen ‘het in symbolische vorm gerepresenteerde en het daardoor gerepresenteerde’.⁴⁴ Zo is het ook met spreken over God. Dalferth stelt dat het spreken over Vader, Zoon en Geest en hun relaties niet begripsmatig is, maar beeldend. Beelden lokaliseren iets in betekenisamenhangen, van waaruit iets ontsloten kan worden dat begripsmatig niet te ontsluiten is. Beelden begrijp je door hun gebruik in hun context te verstaan, en zijn daar een weg naar de aangeduide zaak. Het beeldend spreken van de triniteitsleer moet niet uit haar context losgemaakt worden om het te interpreteren als begrippen. Wie de triniteitsleer realistisch leest als beschrijving van de structuur en werking van een wezen, begaat volgens Dalferth een vergissing: de immanente triniteit is geen ‘quasi-ontologische Voraussetzung der trinitarischen Heilsoffenbarung’.⁴⁵ De immanente triniteit vat de regels samen die het gebruik van ‘God’ reguleren. De ‘oikonomische’ triniteit (de triniteit zoals die uitkomt in het handelen van God) ‘expliziert den (universalen) Bezugsbereich, auf den sich der so regulierte Gebrauch von “Gott” im

41 Impliciet kritisch op de sociale analogieën Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 223-224.

42 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 214, 217.

43 Zie bijv. Dalferth, *Die Wirklichkeit des Möglichen*, 543

44 Dalferth, *Existenz Gottes*, 34; en verder 35-37, 121, 126-127; Dalferth, *Gott. Philosophisch-theologische Denkversuche*, Tübingen 1992, 40-44; Dalferth, *Gedeutete Gegenwart*, 184.

45 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 225, en verder 222-224.

christlichen Reden und Denken bezieht'.⁴⁶

Wat betreft de verhouding tussen Gods immanente wezen en zijn handelen valt in Dalferth's werk een verschuiving waar te nemen. In *Existenz Gottes und christlicher Glaube* (1984) doet Dalferth nog uitspraken die in *Der auferweckte Gekreuzigte* (1994) niet meer voorkomen.⁴⁷ In dit eerdere werk stelt Dalferth dat de eenheid en de drieheid van Vader, Zoon en Geest beide gelijkoorspronkelijk zijn. 'Gottes Einheit ist nicht Resultat eines Einigungsprozesses, an dessen Beginn Vater, Sohn und Geist stehen. Aber ebensowenig sind Vater, Sohn und Geist Resultat eines Differenzierungsprozesses, an dessen Beginn die Einheit Gottes selbst steht'.⁴⁸ In Gods handelen wordt Gods wezen uitgelegd. God brengt zich tot ervaring zoals hij is: een 'dynamisches Anredegeschehen' dat 'sich für anderes als er selbst öffnet'.⁴⁹ De menswording van de Zoon komt voort uit het Zoon-zijn van de Zoon.⁵⁰ God bestaat als de Drie-enige en ontsluit zich in zijn handelen als de Drie-enige voor ons. Het ontologische en het hermeneutische, Gods wezen en Gods handelen zijn hier helder onderscheiden, en het hermeneutische ontsluit het ontologische. In *Der auferweckte Gekreuzigte* is Dalferth minder helder over de verhouding tussen Gods wezen en Gods handelen. Dat lijkt een bewuste keus als hij stelt God is wie hij in zijn handelen is en niet iets daarachter, 'esse est operari'.⁵¹ Maar het ene moment lijkt Dalferth vol te houden dat God altijd de Drie-enige is, bijvoorbeeld wanneer hij stelt dat de drie handelingstypen van God 'ursprünglich und fundamental' zijn; in Christus ontsluit God dan alleen wie Hij is.⁵² Op andere momenten lijkt het dat God in kruis en opstanding de drie-enige wordt. Het hermeneutische proces van zelfontsluiting is dan tegelijk een ontologisch proces van nieuwe en definitieve zelfbepaling.⁵³ Leeft God altijd als Vader, Zoon en Geest zijn goddelijk leven, en is zijn wezen eeuwig Drie-enig, of bepaalt God zichzelf nieuw en definitief in Jezus Christus en wordt hij daarin de Drie-enige?⁵⁴ Dalferth is hier in *Der auferweckte Gekreuzigte* minder helder over dan in *Existenz Gottes und*

---

46 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 225.

47 Ook op andere punten is er in Dalferth's werk een verschuiving in later werk ten opzichte van *Existenz Gottes*, zie H. Burger, *Being in Christ. A Biblical and Systematic Investigation in a Reformed Perspective*, Eugene OR, 2008, 434-435

48 Dalfert, *Existenz Gottes*, 210.

49 Dalfert, *Existenz Gottes*, 195.

50 Dalfert, *Existenz Gottes*, 197.

51 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 203.

52 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 204, 206.

53 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 164-166, 180-181.

54 Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 173-174 is een passage waar beide opties aanwezig lijken te zijn.

christlicher Glaube.

Evaluatie

Dalferths triniteitsleer maakt deel uit van de trinitarische renaissance en laat de hermeneutische relevantie van de triniteitsleer zien. Wat zijn met betrekking tot deze hermeneutische relevantie de mogelijkheden en de beperkingen van Dalferths bijdrage?

1. Kenmerkend voor zowel Dalferth als de trinitarische renaissance is het startpunt dat zij kiezen in Gods handelen in Jezus Christus. Als alternatief voor het filosofisch theïsme wordt gezocht naar het eigene van het christelijke spreken over God. En dat wordt gevonden in het hart van de heilsgeschiedenis, in Jezus Christus. Bij dit startpunt past dat ook de hermeneutische betekenis van de triniteitsleer duidelijk wordt. Immers, heil in Christus is breder dan alleen openbaring, maar omvat wel de openbaring van God als de Drie-enige. Dalferths theologie laat zien dat met Gods zelfopenbaring een nieuw perspectief mogelijk wordt. In het licht van de openbaring komt er ruimte voor een nieuw verstaan van God, van de ander en van onszelf, en van onze wereld. Dit nieuwe verstaan komt voort uit Gods trinitarische handelen.

2. Sterk in Dalferths triniteitsleer is dat hij deze hermeneutische betekenis uitwerkt, richting ons verstaan van God, van onszelf en van de wereld.

Kennen en verstaan moeten ook theologisch echter niet alleen vanuit Gods handelen gezien worden, maar ook vanuit het kennen en verstaan als menselijke activiteit. Wanneer de menselijke subjectiviteit, inclusief ons kennen, door de zonde verstoord is, roept dat de vraag op in hoeverre en op welke wijze in Christus onze menselijke subjectiviteit hersteld wordt, en wat dit betekent voor de vernieuwing van ons kennen en verstaan.⁵⁵

Dalferth gaat niet in op dit herstel van ons mens-zijn door het mens-zijn van Jezus Christus.⁵⁶ Dat is niet alleen een gevolg van zijn christologie, maar ook van zijn triniteitsleer. Dalferth concentreert zich op het handelen van God in kruis en opstanding. Hij benadrukt steeds meer dat het niet om Jezus gaat,

55 Dit is het geval in de visie van bijv. O. O'Donovan, *Resurrection and Moral Order: An Outline for Evangelical Ethics*, Leicester etc. 1994², 19, 22-24, 76-92, 104-114, 116, 119, 121, 127, 149-151, 227, 256-258.

56 Hoewel Dalferth in *Existenz Gottes* (185) het menszijn van Jezus wel noemt en stelt dat in Jezus Christus het ware menszijn gerealiseerd is, functioneert dit niet in zijn hermeneutiek. Op vergelijkbare wijze heeft Tony Clark kritiek op Barth, die te weinig recht doet aan de menselijke participatie in het kennen. Zie T. Clark, *Divine Revelation and Human Practice: Responsive and Imaginative Inspiration*, Cambridge 2010.

maar om Gods handelen. Voor het mens-zijn van Jezus heeft het geen actieve betekenis dat de Zoon van God één van de drie handelingscentra van God is. Jezus Christus is bij Dalferth eigenlijk de *plaats* waar God voor ons handelt en waarneembaar wordt, terwijl de mens Jezus niet degene is in wie de tweede *persoon* van God zelf handelt ten bate van onze verlossing.⁵⁷

Hier wreekt zich dat Dalferths opvatting van het heil in Christus gedacht is vanuit openbaring. Hij kiest voor een openbaringschristologie en ziet heil daarmee als ontsluiting van Gods werkzame tegenwoordigheid voor ons, zodat het weer mogelijk wordt om in Gods heilzame, scheppende, liefdevolle tegenwoordigheid te leven.⁵⁸ In een openbaringschristologie blijven thema's als inwoning van de Heilige Geest, delen in het nieuwe mens-zijn van Christus, herstel van de menselijke subjectiviteit, lichamelijke genezing en opstanding van het lichaam echter buiten beeld. Het nieuwe leven kan alleen ter sprake komen binnen het perspectief van oog krijgen voor Gods werkzame tegenwoordigheid en het vervolgens in geloof leven vanuit die tegenwoordigheid.

De theologische hermeneutiek van Dalferth is hierdoor als het gaat om het herstel van ons kennen en verstaan beperkter dan wanneer uitgegaan wordt van een bredere opvatting van het heil in Christus en door de Geest. In zo'n bredere soteriologie kan de betekenis van het mens-zijn van Christus voor het herstel van onze subjectiviteit en ons vermogen tot verstaan wel doordacht worden. Binnen Dalferths kader kan dat niet.

3. Dalferth deelt met de trinitarische renaissance de nadruk op het trinitarisch handelen van God. Om dit trinitarisch handelen van God te karakteriseren spreekt Dalferth van drie 'handelingscentra'. Verder benadrukt Dalferth dat ook de Geest van God zo'n centrum van goddelijke activiteit is.

Bij Dalferth lijkt het er meermalen op dat Jezus Christus als handelingscentrum vooral een 'passieve plaats van Gods handelen' wordt, zoals ik hierboven al stelde. In dat licht is het opvallend dat Dalferth in *Kombinatorische Theologie* juist de Geest als medium van Gods handelen benoemt. Zo dreigt nu niet de Geest, maar de Zoon te weinig hypostatisch gewicht te krijgen. In later werk zegt Dalferth terecht dat God handelt in Geest en Woord. Ook

⁵⁷ Zie Burger, *Being in Christ*, 417-421, 425, 448-452.

⁵⁸ I.U. Dalferth, 'Gott für uns. Die Bedeutung des christologischen Dogmas für die christliche Theologie in I.U. Dalferth, J. Fischer, H.-P. Großhans, (Herausg.), *Denkwürdiges Geheimnis: Beiträge zur Gotteslehre. Festschrift für Eberhard Jüngel zum 70. Geburtstag*, Tübingen 2004, 51-75, 64; Dalferth, *Becoming present*, 75-85, 92-93, 108-111, 129-132, 151-168.

hermeneutisch is dat belangrijk: dan krijgen Woord (Zoon) en Geest beide een rol in ons kennen van God en van Gods werkelijkheid in het licht van God.

4. De nadruk op de praktische relevantie van de triniteitsleer wordt zeker in de Angelsaksische literatuur nog wel eens beperkt tot sociale analogieën. Dalferths triniteitsleer herinnert er terecht aan dat de triniteitsleer praktisch is, omdat dat deze betrekking heeft op heel het christelijke leven en spreken. Dat leven is immers een leven met de Vader in Christus en in de Geest.

Dalferth werkt dit sterk uit richting de activiteit van de systematische theologie. Wanneer het heil vanuit het evangelie bezien inderdaad de liefde van de Vader, de genade van de Zoon en de gemeenschap van de Heilige Geest omvat en dus trinitarisch is, is de triniteitsleer inderdaad ‘summary grammar’ van de christelijke leer die uit dat evangelie volgt. Systematische bezinning op de inhoud van het christelijk geloof moet dan gekenmerkt worden door een trinitarische grammatica, zoals ook Dalferth verdedigt.

5. Een belangrijke discussie rond de trinitarische renaissance betreft de verhouding tussen de ‘oikonomische’ en de immanente triniteit. Dalferths positie in *Existenz Gottes und christlicher Glaube* is dat de ‘oikonomische’ triniteit de immanente triniteit ontsluit. In *Der auferweckte Gekreuzigte* liggen beide meer in elkaar maar is hij ook minder helder. Wanneer hij stelt dat in kruis en opstanding van Jezus Christus God zichzelf bepaalt, zijn ‘oikonomische’ en immanente triniteit niet meer te onderscheiden. Ook stelt hij hierin dat niet geabstraheerd mag worden van het beeldend karakter van de triniteitsleer en de praktisch-regulatieve functie ervan. Mijns inziens is dit niet vol te houden: wie stelt dat de drie grondtypen van Gods handelen oorspronkelijk en fundamenteel zijn, zoals Dalferth doet, stapt al uit dit beeldende spreken.⁵⁹ In elk geval diskwalificeert Dalferth hier mijns inziens zijn eigen spreken over de immanente triniteit in *Existenz Gottes und christlicher Glaube*.

Voor wie meer dan Dalferth aandacht heeft voor Jezus Christus als God en mens en in de christologie ook plaats in wil ruimen voor de incarnatie omdat zo de vernieuwing van ons kennen en verstaan in beeld komt, moeten deze immanente en oikonomische triniteit scherper onderscheiden worden dan gebeurt in *Der auferweckte Gekreuzigte*. Het is dan immers de vraag hoe de relaties tussen God de Vader, Jezus Christus en de Heilige Geest zich verhouden tot de relaties van God de Vader, God de Zoon en God de Heilige Geest.

---

⁵⁹ Dalferth, *Der auferweckte Gekreuzigte*, 204.

Bovendien is incarnatie alleen mogelijk wanneer God niet pas in Christus de Drie-enige wordt. Juist dan ontsluit God in Christus werkelijk wie Hij is. Het wonder van de menswording past bij Dalferths interpretatie van de triniteitsleer als herinnering dat God altijd groter is, en dat er verschil is tussen God zelf en onze gedachten over God.

Dr. J.M. Burger is postdoctoraal onderzoeker systematische theologie aan de Theologische Universiteit in Kampen, Postbus 5026, 8260 GA Kampen, jmburger@tukampen.nl